

PROF. SCHULTHEISZ EMIL:

A TANKÖLTEMÉNY AZ ORVOSI OKTATÁSBAN

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

„Aut prodesse volunt, aut delectare poetae”
Horatius (Epist. II. 3)

Ars memorativa

A tanulás mind az ókorban, mind a középkorban a kéziratos tankönyvek csekély száma miatt nem kis mértékben memorizálás volt. Megkönnyítésére különféle irodalmi formákat és módszereket alkalmaztak, melyeket a középkori irodalom *ars memorativa* cím alatt foglalt össze. A memorizálás legjobb módja már az ókor óta kedvelt költői forma volt, a *poema didacticum*, amit Galenos megjegyzése a *versforma* fontosságáról megerősít: „*Carmina medicamentorumque memoriam maxime conducant...*” (Kühn XIV. 115.). A tanköltemény korukbeli elnevezése változó, *poema*, *versus*, *carmen* egyaránt előfordul a *poesia didactica* címszó alatt. Az orvosi tárgyú neve a *poema medicum*.

A tankönyvek-monográfiák legjobb esetben egy mondatot szentelnek ennek a kérdésnek, mivel magának a medicinának fejlődése szempontjából valóban kevésbé jelentős. Ez igaz az orvostanra, mint tudományra vonatkozóan is, a tanulmányokban és az oktatásban való szerepe azonban jelentős, semmiképpen sem becsülhető le. A didaktikus költészet évszázadokon át segítette a *medicina studiosusait*, s nem ritkán a gyakorló orvosnak is segítségére volt.

Formáját és beosztását illetően igen jellegzetes Terentianus Maurus, a Kr. u. 2–3. század fordulóján kifejezetten iskolai célokra készült *poema memoriale*-ja. A leoninusi hexameter, vagy az un. *versus caudati* használata tűnt a legalkalmasabb mnemotechnikai segédeszköznek, amit a kitűnő dán anatómusprofesszor, aki didaktikus kérdésekkel is sokat foglalkozott, Thomas Bartholinus ’*De medicis poetis dissertatio*’ című tanulmányában (Kopenhagen 1690.), még a 17. század végén is megerősített, úgy vélvén, hogy ami e sorokban rejlik, „*plus laboris quam ingeniis...*”. Ezt igazolják azok az eredetileg prózai szövegek, melyeket később hexameterbe foglaltak, mint Hippocrates Prognostikonja, vagy Galenos Mikrotechnikéje. Jóllehet nem gyakori, említést érdemel az a forma, melyben egymásra vonatkoztatott tartalommal felváltva használták a szerzők prózát és verset. Ez az úgynevezett *opus geminum*. Ebben a formában írja a középkor tudós költője, Walther von Speyer (szül. 963) saját tanulmányainak curriculumát a káptalani iskolában ’*De studio poetae qui est Scolasticus...*’ felváltva hexameterben és prózában.

Poema didacticum

Az antik didaktikus költészet csúcspontját a hellenizmus korában érte el. Megteremtőjének Hesiodost tartják, aki eposzaiban mesterségbeli, tudományos és vallási ismeretekkel és ehhez kapcsolódó utasításokkal látta el a tanulni vágyókat. Ez időtől kezdve a metrikus szakirodalom tudományokra bontottan, egyre gyakrabban olvasható. Témája kezdetben a mitológia s rövidesen az élet minden vonatkozása. A medicina teóriáinak fejlődése számára oly fontos praesocraticus filozófusok is felhasználják a tanköltemény formáját. Funkcióját a „socratesi fordulat” után a filozófiai irodalomban a dialógus, a levél, majd a rendszeres tankönyv veszi ugyan át, de el nem tűnik. A görög tanköltészet széles spektrumban: az asztronómiától (Aratos) a földrajzon (Dionysios Periegetes) át az orvostanig (Nicander) terjed. A praesocraticusok elsősorban bölcséleti irányú tankölteményeket írtak, amik azonban magukban foglalták a természet világáról alkotott képet, amint azt a cím – *Peri physeos* – is mutatta (6–5. század). Ezt a kort követően a görög tanító költészet hanyatlik, mígnem cca 200 év után, az alexandriai korszakban, a tudományos élet felpezsdülésével újból kedvet nem kapnak a divatból kiment műfaj felelevenítésére.

A természettudományok – és nem utolsósorban a medicina – mind kedveltebb témákká válnak, az addig is művelt asztronómia-asztrológia, földrajz és az elsőként feldolgozott teológia-mitológia mellett.

Természetbölcséleti tanító költeményt – *Peri physeos* – címmel a Kolophoni Xenophanes, az eleata Parmenides és jelesen az ókor természetbölcselője és orvosa: Empedocles (6–5. század) írt.

A természettudományok közvetítői: Aratos (315–245), akinek *Phainomena* című csillagászati tankölteménye, a Kolophoni orvos, Nicandros, akinek *Theriakája* és *Alexipharnakája*, valamint a heracleai orvos, Numenios, a római auctorokra is jelentős befolyást gyakoroltak – a reneszánsz didaktikus poémái között ismét fel-felbukkannak.

Az agrigentumi Empedocles (Kr. e. 483–423) az 5. század nagy természetfilozófusa, akit kortársai szónokként, orvosként, íróként egyaránt nagyra becsültek, több tanköltemény szerzője. Poémáit, közöttük a *’Peri physeos’*-t, Plutarchos és Symplicios is elismerően említik. Ez a természetfilozófiai és egyben ismeretelméleti munka évszázadokon át alakította Európa tudományát. Empedocles példáját követte a krétai Andromachos, Néro orvosa, aki elégikus versekben, 87 distichonban írt egy *Antidotont*. *Theriakája* Galenosnál maradt ránk és továbbélt a latin didaktikus irodalomban csakúgy, mint Heliodoros poémája. Marcus Aurelius orvosának, a Sidei Marcellosnak (az irodalomban gyakran Marcellus) *„Iatrica”* c. költeménye ugyancsak tancélokot szolgált.

A Hadrianus alatt működött Dionysios Periegetes a kor szaktudományát foglalta jól memorizálható versbe, kifejezetten iskolai célokra, amit Rufus Festus Avienus a Kr. u. 4. század második felében felelevenít. Latinra fordítja és scoliákkal látja el. Ez a *„Descriptio orbis”* már emlékeztet a középkori Summákra.

A kilikiai Solonból származó Aratos *’Phainomena’*-ja az ókor egyik legnagyobb hatású tankölteménye, amit Eudoxos is felhasznált Astronomiájában, ami később az egyetemi curriculumba is bekerült.

A Kr. e. 3. században élt Nicandros több tanköltemény szerzője.

Protagorasnak ajánlott *’Alexipharmaka’*-ja 630 hexameterből áll. A botanika, zoológia, mineralógia kérdései mellett mérgekkel és gyógyszerleírásokkal foglalkozik. Forrása valószínűleg Numenios műve.

Az antik latin irodalomban Ovidius tankölteményeit követően csaknem minden fontos diszciplína tanai megjelennek versformában. A rómaiak talán még többre értékelték a tudomány közvetítésének metrikus formáját. Jól ismert Lucretius (Kr. e. 98–55), Epicuros tanain felépült *’De rerum natura’* című nagy költeménye vagy Manlius (Kr. szül. körül) *Astronomicája*, nem is beszélve a halhatatlan Vergilius *’Georgica’*-járól. Rómában újabb lendületet kapnak a medicinát és pharmaciát tárgyaló tanköltemények. A Nicander

'Theriacaja'-nak hatására írt és ugyancsak Theriaca címet viselő poéma Aemilius Macer tollából közkedvelt. A latin irodalomban is megjelenik a kifejezetten iskolai felhasználásra készült költemény, poema memorativum ill. didacticum. Legjelesebb szerzője Terentianus Maurus (2. század), akinek három, a metrikáról írt tankölteménye évszázadokon át mintául szolgált.

Poema medicum

Az ókor tanköltészetének utolsó, a medicinát összefoglaló, későbbi korok egyetemi orvosi oktatása szempontjából talán legfontosabb képviselője, Quintus Serenus Sammonicus nagyterjedelmű munkája. Jelentősége, jellegzetessége és egyik késői kéziratvariánsának bizonyos magyar vonatkozása miatt, s nem utolsó sorban azért, mert alig egy-két orvostörténeti mű (Haeser, Diepgen) említi a költő nevét anélkül, hogy részletesen tárgyalná művét, bővebben kell szólnom Quintus Serenus (Kr. u. 3. század) évszázadokon át olvasott tankölteményéről, mely a késő antik latin irodalom egyetlen kizárólagosan orvosi tárgyú poémája: Liber medicinalis Quinti Sereni („De medicina praecepta saluberrima”).

A 64 fejezetből álló, hexameterben írt gyűjtemény 80 különféle kór ellen közöl terápiás eljárásokat, recepteket, összesen 1107 versben. A tanköltemények konvenciójának megfelelően egy praefatio (egy másik fennmaradt kéziratban oratio) vezet be, melyben az Asklepios-kultusz kezdetéről ír Rómában (v. 7.). Költője csaknem teljesen eltekint az elméleti fejtegetésektől és a betegségek, illetve kóros elváltozások tüneteit a capite (c. 1, „ad capitis curationem”) ad calcem (c. 41, „podagrae medendae”) tárgyalja. Ez az elrendezés és tartalmi beosztás a Medicina Pliniire emlékeztet. Feltűnik, hogy a kezeléshez szükséges gyógyszerek elkészítéséhez gyakran használt, akkoriban közismerten olcsó ingredientákat, úgynevezett euporistákat ajánl. Ennek megfelelően a tanköltemény az egyébként nem tancélra készült, euporista-irodalomnak is része.

Egyes betegségek kezelésének ismertetésekor saját tapasztalataira való utalás sem hiányzik. Érdekessége a műnek és jellemző a költőre, hogy két közvetlen orvosi forráson kívül nem hivatkozik orvosokra. „Carmen salutiferum”-át (v. 1.) egyenesen Apollontól és Aesculapiustól vezetvén le, az orvosokat megkerüli. Viszont a római irodalom csaknem minden jelentős képviselőjét idézi, ha annak orvosi vonatkozása van.

A két, név szerint hivatkozott szerző, akiknek műveit indirekt módon használta fel, Celsus és Scribonius Largus, a kor medicinájának enciklopedikus ismerői és írói. Mellettük legfőbb forrása Plinius 'Naturalis historia'-ja, melyet a költő maga excerptált (v. 845). A tanulást, mint intenciót és a kizárólagosan szakmai érdeklődést az is mutatja, hogy a kor hasonló költeményeivel szemben, tartózkodik a mitológiai példáktól, hasonlatoktól, szimbólumoktól. A szakismerettől semmiféle excursust nem enged meg magának.

A Liber medicinalis hagyományozódása és további élete annak a körülménynek köszönhető, hogy belekerült a Karoling oktatási reform tankönyvei közé, amint az egy Jacobus nevű, 782–790 között Nagy Károly udvarában működött titkár hozzáfűzött megjegyzéseiből kitűnik. Nagy Károly utasítására (...ad Carolum regem...) másolták. Koraközépkori iskolai elterjedtsége a későközépkorban csökkenően volt, amint azt a kéziratok csekély száma mutatja, jóllehet olyan neves tudós, mint John of Salisbury jól ismerte.

A 9. században azonban feledésbe merült, Serenust a humanisták fedezték fel újra. Különösen a bécsi orvosi kar humanista professzorai kedvelték. Vadianus (Joachim von Watt) a Magyarországon kétszer is járt nagy hírű svájci humanista, a bécsi orvosi fakultás tanára, 1520-ban első lectio annua-ját a Liber medicinalis alapján kezdte el.

Hogy milyen sokra becsülték a humanisták, jelzi az a körülmény, hogy első nyomtatott példánya 1474-ben hagyta el a római nyomdát. Ezt számos kommentált kiadás követte, az utolsó paduai (1750), illetve velencei (1763) editioig. Egy 17. századi és a két említett 18. századi kiadást kivéve valamennyi a humanizmus korában jelent meg.

Serenus költeményével a 16. században több Celsus-kiadás appendixeként találkozunk. Felmerül a kérdés, vajon miért éppen Celsussal adták ki?

Valószínűleg azért, mert a Serenus- költemény is enciklopedikus jellegű, jóllehet sem tartalma, sem színvonala nem közelíti meg Celsusét. Segédkönyvnek mégsem lehetett rossz, ha egyes egyetemek tanárai bevezető előadásaiknál felhasználták. Még a bécsi egyetem neves professzora, Martin Stainpeis is bevette ajánlott olvasmányai közé.

Nem volt ugyan már elterjedt, de még a 18. században is használták. Erre kell következtetni abból, hogy Morgagni szükségesnek tartotta Serenus hibáinak sorravételét, tévedéseinek kiigazítását. Vulpiusnak írott, többször kinyomtatott episztolában tárgyalja a poémát.

Nem kétséges, hogy Serenus nagyobb jelentőségű auctor, mint azt az orvostörténeti monográfiák egymondatos említése, a tankönyvek hallgatása sejteti.

Kétségtelen, hogy csak egyetlenegy római auctor befolyása lett a kora újkorban nagyobb: Celsusé.

A humanizmust megelőző receptio előfutára a „Crispi Mediolanensis diaconae... medicinae libellus”, mely „...asservit Quintus vera ratione Serenus...” megjegyzéssel a mi szerzőnkre utal. Benedictus Crispus (megh. 725 körül) 681-től Milánó érseke 'Commentarium medicinale' – egy másik kézirat szerint 'Poematicum medicum' – elnevezéssel írt tankölteményt nagyszámú, kevésbé jól hangzó hexameterben.

Materia medica latin auctorokon nyugszik, semmi nem utal görög forrásokra.

Plinius mint forrás, nem egyértelmű. Nem dönthető ugyanis el, hogy ez esetben a Naturalis historia-ról van-e szó, vagy az anonym Medicina Plinii – egy, a 4. századból származó eklektikus compilatio Plinius és néhány későbbi író műveiből – szolgált-e Serenus mellett forrásként.

Serenussal ellentétben Benedictus orvosi ismereteit kizárólag könyvekből merítette. Saját tapasztalata nincs. Költeményének további sorsáról nem tudunk, valójában csak Serenussal kapcsolatban vált egyáltalán ismertté és maradt fenn a poema és szerzőjének neve.

Az ókor nem tekintette a tankölteményeket a költészet valamiféle alacsonyabb rangú válfájának. Nem volt ez másképp a középkorban sem. A középkori irodalom túlnyomó része eleve tanító-oktató célzatú volt. Az az ígéret, amit akkoriban a legtöbb írás valamilyen formában tartalmazott, t. i. hogy tudáshoz juttatja olvasóját, nem kis mértékben szolgált ennek az irodalomnak öngazolásául. Így valójában a szakpróza szempontjából is releváns a középkor irodalmának egy jelentős része. Egyházi és világi tanítás a középkor korai szakaszában még nem különül el teljesen. A tudomány és a művészet között nem volt olyan távolság, mint amit a modern kor észlel. Hit, tudás és költői látásmód még egybefolytak, s ezzel együtt szolgált a vers az emlékezés támaszául is.

A poema medicum, mint az egész tanköltészet, általában görög-latin hagyományok folytatója a középkorban. A didaktikus költészet a kora középkor folyamán, miután célja az egyetemes tanítás volt, nem fűzhető egyértelműen diszciplínákhoz, mint antik elődje. Élmény és tudomány is összefonódnak. Nazianzi Szt. Gergely (330–390) 'De vita sua' című önéletrajzában versbe foglalva adja elő élete eseményeit és gondolatait.

Az egyházi és világi irodalom explicit elkülönülése csak a 11–13. század folyamán következett be, különösen a negyedik lateráni zsinat (1211–1216) hatására. Ez a zsinat erőlesen lépett fel mind az alsó papság, mind a laikusok tudatlansága ellen.

A koraközépkor latin memoratív költészete főleg erkölcsi tartalmával, életbölcsségre tanító gondolataival és a tudomány példatárával igyekszik olvasóit a műveltséghez elvezetni. Ilyen jellegűek már az első iskolai olvasmányok is, mint a Disticha Catonis, Avianus etc. Majd megjelennek a kolostori később az egyetemi könyvtárakban Hrabanus Maurus (780–856), Strabo

(808–849), Odo v. Meung (11. század) tudós költeményei, majd Gilles de Corbeill (cca

1140) egyenesen egyetemi tanulmányokat támogató verses traktatusai, a Regimina Salernitana variánsai, s végül a pestis-költemények.

A poema mint liber formalis

A középkorban a legkülönbözőbb tárgyú tanköltemények sorával találkozunk, melyek lényegében a tankönyvi irodalom részeinek tekinthetők, az orvosi tanköltemények közül számos még az egyetemi libri formales, illetve libri audiendi közé is bekerült. Walahfried Strabo (808–849) reichenauai apát, a híres Hrabanus Maurus tanítványa, aki maga viszont Sevillai Izidort követte munkásságában, egyik legelső költői műve a 'De cultura hortorum' később Hortulus címmel közismert, gyógynövényekről szóló mű, az egyetemi stúdiumban századokon át használt tanköltemény.

A természettudományi érdeklődésű tudós teológus és filozófus számos, tancélra készült, prózai és költői formában írt tudományos mű szerzőjének, Hrabanusnak egyik műve szolgált példaképül Strabonak 'De homine et partibus eius' című traktátusa megírásakor. A káptalani iskolák tanulóinak élettani, anatómiai ismereteit ez alapozta meg.

A Karoling reneszánsz a tudományok csaknem minden ágában szívesen vette a költői alakba öltöztetett írásokat, amit a gazdag hagyományok mellett nem csekély mértékben ösztönzött a középkor latin költészetének kifejezett formaérzéke, formagazdagsága. Jelentős irodalom foglalkozik a 9. századi Walahfried Strabo 'Hortulus' című természettudományos eposzával, ugyanakkor alig ismert, jóllehet a káptalani iskolákban gyakran használt Marbod Rennes-i püspök (megh. 1123) Lapidarius, 743 hexameterben írt költemény, mely felépítésében a kora középkori ún. „Physiologus”-okhoz hasonlít. Sokat forgatott az egyetemi stúdiumokban is használt, 2269 hexameterben írott tanéposz, a később is tárgyalandó ún. 'Macer Floridus'. Úgy tűnik, hogy ez a Pseudonym az antik tanköltemények egyik jól ismert szerzőjének, Aemilius Macernek nevére kívánja emlékeztetni az olvasót, ezzel is fokozva az érdeklődést.

Szerzőjének valódi neve: Odo von Meung. A mű széles körben, számos kéziratban volt használatos, különféle másolatokban sok európai országban található meg. A munka jelentőségét nem kisebb orvos tanúsítja, mint Paracelsus, aki a Macer-kézirat első 37 fejezetéhez fűzött scholiákat.

A 12–15. század leggyakrabban forgatott, az egyetemi könyvek sorába is felvett, eredetileg versben írt gyógynövénykönyv, az ún. Macer Floridus. Írója Odo von Meung (11. század utolsó harmada) orvos, akit az irodalom „iskolai szerző”-ként (Schulautor) tart nyilván. 200 hexameterből álló pharmacobotanikai tankönyve a késő-középkorban corpuszá bővül, melynek számos curpus-, ill. fejezet-variációja vált ismertté. Alapul Dioscorides, Plinius, Isidor és Walahfried szolgáltak. Iskolai, majd egyetemi célokra való használatát több feljegyzés is igazolja. Néhány orvoskaron a libri audiendi között szerepel. Számosan glosszákkal látták el, illetve kommentálták. A részletes kommentálás végül oda vezetett, hogy prózai változatok is készültek tancélra. A 13–15. századból hat ilyen, az egyetemi előadások alapjául szolgáló változat ismeretes. A mű eredeti címe: 'De viribus (naturis) herbarum'. A későbbi elnevezés „Macer Floridus”, Aemilius Macerre utalva, 1110 körül olvasható előszőr. A vernaculáris variánsok a 14. (Anglia) és a 15. (Franciaország, Olaszország) századból valók. A német változat jelenik meg leghamarabb. 1225-öt követően mintegy 140 kéziratban ismert („Altere deutsche Macer”).

Minden tanköltemény között a legnépszerűbb és legelterjedtebb évszázadokon keresztül az eredetileg 364, többnyire leoniusi hexameterekből álló Regimen Salernitanum. Ennek Arnaldus de Villanova neve alatt kommentált formája segítette a tanulást, míg egyébként a quasi felvilágosító irodalom egyik első megjelenési formájának tarthatják. Arnaldus

Villanovanus (1240– 1311) 360 soros kommentárt fűzött a Regimen sanitatis Salernitanumhoz a 14. század elején. Ez a századok folyamán terjedelmében csaknem tízszeresére nőtt. Ez lett az alapja a későbbi verzióknak, illetve kópiáknak, majd a nyomtatott kiadásoknak. Legelterjedtebb ősnymtatványa a Bämle-féle augsburgi incunabulum 1472-ből, melyet 1500-ig kilenc alkalommal adtak ki. Az 1486-os kiadás kezdete („Anglorum regi scripsit scola tota Salerni...”) a legtöbb verzióban visszatér.

A De Renzi által összeállított „Collectio salernitana”-ban (Nápoly 1859, 5 kötet) már 3520 sorból áll. Ez az igen népszerű epikus egészségvédő-hygiénés regula, jóllehet az első orvosi fakultásról indult, egyetemi tananyagként később már alig játszott szerepet.

A diagnosztikus költemények – Carmina Aegidii

A kora tudásszintjének megfelelő, sőt azt csaknem meghaladó, kifejezetten didaktikus célú klinikai tanköltemények között is külön helyet foglalnak el Gilles de Corbeill (Aegidius Corboliensis) poémái.

Tankölteményei közül a legelterjedtebbek a 13–16. században csaknem minden orvosi fakultáson használt 'Carmen de urinis', 'Carmen de pulsibus' és a 'Carmen de compositis medicamentibus'. Ezt a három önálló verses traktatust joggal sorolhatjuk a tankönyvek közé. Jelentőségüket jelzi az a számos – többnyire prózai – kommentár, melyeket e művekhez fűztek. Az egyetemi célokra használt kommentárok között a legkedveltebb és elterjedtebbek szerzője Gentile da Foligno.

A három tanköltemény közül az egyetemi studiumokban leggyakrabban és leghosszabban a 'De urinis' volt használatos.

Az egyetemi előadások alapját képező korai kommentárok egyike már bevezető soraiban közli funkcióját: „Egidus de urinis cum optima lectura magistri Bernardi quem legendum proponibus” – olvasható a Sudhoff által közzétett Cod. Lips. 1197 jelzetű kézirat proemiumában.

Aegidius mester főleg a gyakorló orvoslásban kedvelt írása, a „Viaticus de signis et symptomatibus aegritudinum” ugyancsak költemény, de az egyetemi oktatásban nem találkoztam vele. Meg kell még jegyeznem, hogy késői írásaiban kora élesszemű kritikusának bizonyul. Költeményeit igen korán, már a 13. században nemzeti nyelvekre is lefordították.

Járványok a tankölteményekben és a flebotomia

A költői feldolgozásból nem maradhatott ki Avicenna sem. Poema medicumának gyakorlati jelentőségét, egyetemi tanulmányokhoz való felhasználását jól illusztrálja Armengaudus Blasii (Ermengaud Blezin) montpellier-i klerikus-orvos (1300 körül), Szép Fülöp francia király orvosának munkája. Jacob ben Machir zsidó tudós segítségével az Avicenna féle tankölteményt latinra fordította. Ez a 'Cantica Avicennae' a 'Canon medicinae'-hez csatolva, Averroës kommentárjával Montpellierben a libri formales közé került, tankönyv lett.

1348 után a poema medicum – nem feltétlenül s nem mindig didacticum – legfőbb tárgya a pestis. A pestis-költemények kéziratai érthető módon elárasztják Európa orvosi központjait: az egyetemeket és a városokat. Alig van neves udvari orvos, városi physicus, akinek tollából ne olvashatnánk versben és prózában egyaránt közreadott, s a legkorábbi nyomtatványok között is gyakran felbukkanó pestis-írást. Karl Sudhoff 1908 és 1925 között egy háromszáz darabból álló regimen pestilentiae-gyűjteményt tett közzé, melyben Európa pestis-írásainak legjelentősebb darabjait közölte.

Közöttük sok költemény található. Ezt követően számos középkori-koraújkorai pestis-

kézirat regimenjei és költeményei kerültek elő. Ezek közül a 15. század közepén írt, úgynevezett „Bambergi-kézirat” tűnik számunkra különösen érdekesnek, közvetett magyar vonatkozása miatt. Ennek a 250 versből álló tankölteménynek egyik forrása ugyanis nem más, mint Zsigmond király orvosának, Sigismundus Albicusnak (megh. 1427) (Siegmond Albich), volt prágai érsek, neves orvostanár egyik munkája.

A Bambergi-kézirat egyike a legmegalapozottabb pestis-költeményeknek. Szerzője olyan klasszikusokra hivatkozik, mint Hippocrates, Galenos, Rhazesz, Avicenna. A kortársak közül azonban egyetlen szerzőre hivatkozik, két helyen is: Albicusra.

Teoretikus alapul a párizsi egyetem 1348-ból származó nevezetes, gyakran idézett szakértői véleménye szolgált. A pestis-irodalom e műfajának szakirodalma oly nagy, hogy részletesebb tárgyalására e helyt nincs szükség.

Nemritkán találkozunk tankölteményekkel a későközépkor prózai kézirataiban, melyek a legkülönbözőbb orvosi-természettudományos diszciplínákat tárgyalják. Néha szóloiban, gyakrabban kolligátum formájában.

Ilyen jellegű munka Thomas de Cantimpré 'De natura reruma', a középkor egyik legtöbbet forgatott enciklopédiája. Az anatómiát taglaló első könyvében 20 kísérő versben tekinti át a tartalmat, mindjárt a kezdetén: „Membra pius morbos que sunt curasque videbo...” (15. század Sloane 405, fols. 65–107.

„Signa sanguinis peccantis” a megnyitó szavai annak a 60 versnek, mely ugyancsak a 15. századból származik és egy diagnosztikus kézirat része (Sloane 75, fol. 175.)

Jellegében hasonló egy korábbi, 14. századi „versus de signis morborum variis” kezdetű ritmikus traktatus, mely az oxfordi Magdalen College könyvtárában található (M S 173).

Ebbe a csoportba sorolhatók tulajdonképpen azok a phlebotomiás versek is, amelyeket nem önálló tankölteményként írtak, hanem különösen megjegyzésre méltó részei valamely prózai traktátusnak. Ilyen pl. a „Carmen ad restringendum sanguinem” egy, az orvosi felfedezésről szóló, „de inventione medicinarum” feliratú kéziratban (Sloane 783 b.)

Hasonló prózai szövegben „elrejtett” phlebotomiás versek a 13. századból is ismeretesek, legtöbbjük már az Incipiten felismerhető: „Ymago fleubotomie” (Arundel 251). A szövegből úgy tűnik, e poémák a salerno Maurus „De flebotomia” kezdetű traktátusa (12. század közepe) és valószínűleg még Bernhard de Gordon, nem sokkal 1300 után készült „phlebotomia”-ja szolgált alapul. Ez azonban még további – folyamatban lévő – összehasonlító vizsgálatokat igényel.

Az orvosi tankölteményekről szólva nem lehet említés nélkül hagyni egy, a tartalmában járványtani leírása és elmélete szempontjából jelentős, formájában különösen szép, irodalmi értékű syphilis-költeményt. A híres paduai orvosprofesszor, Girolamo Fracastoro (1478–1553) műve, a 'Syphilis seu morbus gallicus' (Verona, 1530) az olasz reneszánsz-humanizmus tanító-költészetének klasszikus példája. Több mint 100 kiadást ért meg eredeti, illetve hat európai kultúrnyelven. Egyesíti a betegség szigorúan szakmai, „modern” leírását a betegségről és a járványos betegségekről általában, az újlatin poézis szépségével.

A három részre tagolt költemény irodalomtörténeti, orvostörténeti, kultúrtörténeti – régebbi és új irodalma – oly nagy és kitűnő, hogy elegendő erre hivatkoznom mellőzve minden részletesebb ismertetést.

A synopsis

A vizuális memoria erősítésében jelentős szerepe volt a nyomtatott tankönyvek szinoptikus tábláinak, illetve maguknak a szinoptikus tankönyveknek. A szinoptikus művek forma és funkció szerint vagy a tárgyalt tananyag egy részének szövegközi táblázatos összefoglalásai voltak, vagy nagy terjedelmű munkák tájékozódást, a vizuális megőrzést megkönnyítő

tartalmi áttekintései, gyakran részletezett és annotált tartalomjegyzék formájában. Bizonyos kulcsszavak a címben: *tabula perpetua*, *tabula methodica*, *synopsis*, *perioche*, *dispositio*, *syntaxes*, *schema*, *stromata* etc., melyek legalább etimológiailag térbeli modell fogalmára utalnak és jelölik sok esetben a szinoptikus munkát.

Tartalmi szinopszisok találhatók pl. Theodor Zwinger, 'Theatrum humanae vitae' (1571) c. enciklopedikus művének minden egyes kötete előtt. A nagy gyakorlatú, kitűnő pedagógiai érzékű, a medicinán kívül Baselben logikát és görögöt is tanító orvosprofesszor, aki Párizsban Ramus tanítványa volt, egész sor szinoptikus tankönyvet írt. Egyetemi tankönyvként használt Galenos-kommentárjában (*In artem medicinalem Galeni, tabulae et commentari*, 1561) „*Synopsis vero compendiosior et fortassis etiam utilior*” (pag. 40) – írja Zwinger: Jean Goupyl párizsi orvostanárral együtt kiadott Hippocrates munkája (*Hippocratis vigintiduo commentarii tabulis illustrati*, 1579), az előszó kivételével teljes egészében szinoptikus könyv.

Ugyancsak ilyen Ramus barátjának, Felix Platternek jól ismert munkája: *De corporis humani et usu libri III., Tabulis methodice explicati, iconibus accurate illustrati* (Basileae, 1583). Ritka, de jellemző a kép és a dichotomikus tábla már a címben történő elkülönítése.

Jacobus Sylvius munkássága e tekintetben is fontos, miután Galenos-kommentárjában maga említi a tabelláris metódust, amivel – mint írja – a Galenosnál és Hippocratesnél elszórtan olvasható részeket akarja az olvasó számára összefoglalni. Leírásából úgy tűnik, elsőként alkalmazta ezt a módszert, ami ezek szerint a párizsi egyetemen alakult ki. Ezek a kétfágú ún. dichotomikus synopsis tabellák rövidesen nemcsak a földrajzi, de a szakmai határokat is túllépték. A legtöbb európai egyetemen különféle diszciplínákban kerül felhasználásra már a 16. század közepétől.

A reneszánsz-humanizmus azon pedagógiai készletű orvosai közül, akik szinoptikus táblákkal könnyítették hallgatóik tanulását, még a Ramus előtti orvosi szinoptikus munka szerzőjének, Leonhard Fuchsnak a nevét kell említenem. Fuchs nemcsak tudós orvos és híres botanikus, de kiváló pedagógus, több tankönyv szerzője, ő az írója a legkorábbi orvosi szinoptikus tankönyvnek.

A 16–17. század orvosi tankönyveinek szinoptikus tábláihoz valószínűleg Petrus Ramus logikai tankönyvei szolgáltak mintául.

A 'Dialecticae institutiones' megjelenése (1543) óta minden ramista logikai tankönyvben található egy szinoptikus tabella, mely a logika formális tagolódását illusztrálja az emlékezet vizuális támaszaként. Ezzel találkozott tehát a philippo-ramismust követő, főként protestáns egyetemek hallgatói. Ismervén a logika helyét az orvosi curriculumban és az azt megelőző artes tanulmányokban, az orvosi stúdium kapcsán szükségszerűen találkoztak ezzel a formával a studiosusok. Ramus szinopszisa azonban az orvosi irodalomba is átmentek.

Tudjuk, hogy a felsorolt szerzők vagy tanítványai voltak Ramusnak, vagy egyéb tudományos kapcsolatban álltak vele. Filozófusként valamennyien ramisták voltak.

Úgy tűnik, különösen a logikával is behatóan foglalkozó, azt tanító orvos-humanisták kedvelték ezt, a tanulást megkönnyítő formát.

Külön tanulmányt igényelne az emlékeztetést erősítő ill. az áttekintést és megjegyzést megkönnyítő figurák és ábrák, s nem utolsósorban a szimbólumok tárgyalása: amit a későközépkor az *ars demonstrativa* diszciplínához sorol.

Kétségtelenül tancélra, egyben gyakorlati felhasználás céljaira is szolgáltak a költemények mellett a jól áttekinthető, könnyen megjegyezhető érvágó tabellák. Feladatuk elsősorban mégsem a memorizálás megkönnyítése volt. Az ábrák és szövegük (vagy csak szövegük) a *vaneasectio*, az érvágás helyének, *indicatio*jának, legmegfelelőbb idejének meghatározását írták elő. A *Tabula minutium* műfajával és számos változatával önálló traktátusként, nagyobb mű fejezeteként, sőt teológiai írások (főként sermok) részeként évszázadokon át gyakran találkozunk, s ezeket nem ritkán verses utasítások kísérik.

A tanító episztolák már az ókor óta jelentős előfutárai, majd kiegészítői a könyveknek.

Legtöbbször mégis azoktól függetlenül, alkalmoszerűen íródtak. Az orvosi levelek között az ókortól egészen a 18. század végéig számos olyannal találkozunk, mely kifejezetten tancélra íródott, közülük nem egy tankölteményhez kapcsolódóan őrződött meg.

Igen gazdag episztolákban, főként memoratív céllal írt igen rövid levelekben és rövidebb-hosszabb tankölteményekben is, a British Museum Sloane-gyűjteménye. Egyik colligatumban (M S 2995 Sloane) Zsigmond király orvosának, Sisigmundus Albicusként egy, a királyhoz írt regimen sanitatis jellegű levele maradt ránk: „Haec (128 vb.) Dominus Albicus Aegregius doctor scripsit regi Sigismundo Romanorum Ungarorum et Bohemorum regi 1436 in die.. (Liciae) virginis...”, amit egy hosszú verses traktatus követ.

Liturgikus könyvek margináliái

A memoratív irodalomnak nem egyedül a formája fontos. Bizonyos esetekben jellemző a megőrzés helye is. Itt nem kizárólag az orvosi kódexek lapjainak szövege mellé írt annotációkról, sorközi beszúrásokról, sorok közötti emlékeztető szavakról és az orvosi kódexek margóinak jegyzeteiről van szó. Azok a klerikus-orvosok, akik mindkét funkciójukat gyakorolták, akiknek egyházi szolgálata és orvosi munkája egyaránt fontos volt, emlékeztető feljegyzések céljára nemcsak orvosi könyveket használtak. A mindennap használt, de legalább is gyakran forgatott liturgikus könyvek margóira, esetleg versojára, néha üresen maradt lapra, vagy kötéstáblára írtak megjegyzendő orvosi reszkripciókat, recepteket, emlékezésre érdemes megfigyeléseket.

A 9–11. században sok olyan klerikus-orvossal találkozunk, akiknek teológiai és orvosi-irodalmi munkássága egyaránt jelentős. Nem meglepő, hogy a kéznél lévő és rendszeresen használt liturgikus kéziratok, majd könyvek (missalek, breviáriumok, propriumok) szabad margójára, üresen maradt versojára, vagy betoldott üres lapjára emlékeztetőül, megőrzésre szánt orvosi feljegyzéseket, megjegyzéseket írtak.

A 8–11. században az istentisztelet (officium divinum) rendjét és tartalmát egyaránt szabályozó missalék vagy egyéb, az officiumon kívül is használt liturgikus könyveket magyarázó traktátusok segítették a klerikusokat funkciójukban. Ezek tankönyvi jellegét Hrabanus Maurus erősíti meg a 'De institutione clericorum'-ban. A legtöbb ilyen írás a liturgia teológiai magyarázata, segítség, illetve határozott utasítás a korrekt celebrálásra. A 11–13. században a tudomány és a liturgia latinja mellett már gyakran anyanyelvűek. A miserend (ordo missae) csak a 15. század végén alakult ki véglegesen.

A késői Karoling korszakban egyre kevesebb ilyen magyarázó traktátus keletkezik, mígnem a késői skolasztikában már csak széljegyzetek, margináliák formájában jelennek meg. A klerikusok számára tehát maga az eljárás kézenfekvő volt.

Értelemszerűen éppen a kalendáriumrészhez fűztek megjegyzéseket, tekintve a kritikus napok (bona tempora, dies fausti, illetve dies criticae seu infausti, dies periculosi) fontosságát. Különösen nagy jelentősége volt egy-egy ilyen megjegyzésnek az érvágás időpontjának változó meghatározása szempontjából.

A nyomtatott liturgikus könyvek margóját, kötéstábláját gyakran használták ilyen célokra a 15–17. században: történeti dátumok, meteorológiai feljegyzések mellett rövid receptek, orvosi utasítások olvashatók. Az Egyetemi Könyvtárban őrzött 1490-ből származó Missale Strigoniense fol. 7 versoján egy kétsoros magyar recept olvasható. Ez talán a legrégebb magyar nyelvű orvosi vényünk.

Ha az orvoslással foglalkozó klerikus egy új compositumot ismert meg, sietett azt magának néhány sorba feljegyezni. Így kerülhetett a „Brev. Strigoniense 1524” (Esztergomi Könyvtár) jelzetű nyomtatott breviárium üresen maradt lapjára egy négysoros, egy 1511-ből való Missale Strigoniense első kötéstáblájára pedig egy ugyancsak négysoros recept.

Egy 15. századi breviárium naptári részének margójára a kódexet forgató klerikus-orvos az 1498. január 22-re vonatkozó, versbe foglalt érvágó szabályt írta emlékeztetőül:

„Vincenti festo si sol radyatur memor esto

Tunc prepara vas, quia fert vitis tibi uvas”

Hogy liturgikus kéziratok gyakran hosszabb orvosi traktátusokat is tartalmaznak, az nem ritka. Ezek általában vademecum jellegűek.

Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspök Esztergomi Breviáriuma (Velence, 1524; ; Inc. Saec. XVI. III. 5.) rövid magyar nyelvű receptet tartalmaz az első előzéklap rectóján.

A volt szegedi ferences könyvtárban egy 1528-ból származó latin bibliában több, különböző kéztől származó vendég nyelvemlék található. Radó Polikárp a hátsó kötéstábla 1541-i évi bejegyzése alapján possesorként Pesti Mihályt jelöli meg. A hátsó kötéstábla belsejében a „hydropicus” és a „paralysis” szavakat magyarázó rövid magyar „...emlékezet” van.

Orvosi irodalmunk történetéből a memoratív irodalom szövegein túlmenően is nagyon hiányzik az egyházi könyvtárak orvosi könyveinek és kézirateinak orvostörténeti szempontból való feldolgozása, jóllehet a régi egyházi könyvtárak jelentős részében a világi tudományok nem maradnak el az egyháziak mögött, amint az a 16–17. századi püspökök és kanonokok hagyatéki könyveinek katalógusából kiderül.

A legjelentősebb – mert legrégibb – magyar orvosi vonatkozású bejegyzések a Pray-kódexben olvashatók. Ennek a 12. századi sacramentáriumnak a bejegyzései összességükben a „Gesundheitsregel”, ill. „calendarii dietetici” műfajba sorolhatók. Orvostörténeti aspektusból Vida Tivadar dolgozta fel nagy akribiával, megadván a pontos olvasatot is.

Számos hosszabb, nem pusztán emlékeztető, hanem magyarázó, ill. utasítás jellegű, orvostörténeti irodalmunkban nem ismert feljegyzés vár még feldolgozásra, melyeket kézírásos és nyomtatott liturgikus könyvek rejteneek.